

JANUBIY QORAQALPOG‘ISTON GIDRONIMLARIDA FAOL QO‘LLANUVCHI INDIKATORLAR VA ULARNING TASNIFI

Azizbek Kamolov Ulug‘bekovich
Ajiniyoz nomidagi NDPI 3-bosqich doktoranti
E-mail: kamolovazizbek0808@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola Janubiy Qoraqalpog‘iston suv obyektlari nomlarini lingvistik va tarixiy nuqtayi nazardan o‘rganishga bag‘ishlangan. Shuningdek, hududdagi gidronimlar turli indikatorlarga bo‘linib, ularning atamaları, kelib chiqishi va shevalardagi qo‘llanilishi batafsil tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Arna, daryo, kanal, o‘zak, ko‘l, irmoq, indikator, gidronim.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению названий водных объектов Южного Каракалпакстана с лингвистической и исторической точек зрения. Также гидронимы региона делятся на различные индикаторы, подробно анализируются их термины, происхождение и употребление в диалектах.

Ключевые слова: Арна, река, канал, корневой, озеро, приток, индикатор, гидроним.

Annotation: This article is dedicated to the study of the names of water bodies in Southern Karakalpakstan from a linguistic and historical perspective. Hydronyms in the region are also divided into various indicators, and their terms, origin, and use in dialects are analyzed in detail.

Keywords: Arna, river, canal, ozak, lake, tributary, indicator, hydronym.

KIRISH

Janubiy Qoraqalpog‘iston Amudaryo deltasining janubiy qismi va Orol dengizining qurigan hududlari bilan chegaradosh. Hudud sug‘orish kanallari, ariq-tarmoqlar, ko‘llar va boshqa suv obyektlariga boy. Bu hududning gidronimlari nafaqat mahalliy suv obyektlarini belgilashda, balki tarixiy, madaniy va lingvistik jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotda O‘zbek toponimshunoslari, xususan, S. Qorayevning “Toponimika” nomli ilmiy-nazariy qo‘llanmasi hamda Z. Do‘simovning “Xorazm toponimlari” monografiyasi asosida gidronimik indikatorlarning tasnifi va ularning lingvistik tahlili amalga oshirildi. Tahlil jarayonida lingvistik usul va toponimik kartografiya qo‘llanildi.

NATIJALAR

O‘zbek toponimshunos olimlaridan S. Qorayevning “Toponimika” nomli ilmiy-nazariy qo‘llanmasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi toponimlarini tadqiq etish jarayonida ushbu

hudud gidronimlariga ham to‘xtalib o‘tgan. Xususan, Yagona daryosi — Amudaryodir va ko‘pdan ko‘p daryo tarmoqlari, kichik-kichik ko‘llar, changalzorlar, qamishzorlar, botqoqliklar borligini ta’kidlab, suv obyektlarini ifodalaydigan gidronimik atamalarga misollar keltirib o‘tgan:

Arna — Paxtaarna, Tentekarna; **ariq** — Shuqurariq, Yangiariq; **buloq** — Ashshibuloq; **sag‘a-saqa** (“kanalning boshi”) — Uchyapsag‘a; **o‘zek** (“jildirab oqadigan jilg‘a”) — Ko‘ko‘zek; **soy** — Uchsoy; **solma** (“kichik ariq”) — Bo‘zsolma; **jap-yap** (“o‘rtacha ariq”) — Dusenbayjap; **quduq** — Oqquduq; **jag‘is** (Xorazmda — yoqish) — “joy”, “pristan” — Oqjag‘is. **Ko‘l** gidronomik indikatoriga batafsil to‘xtalib, Qoraqalpog‘iston hududida maydachuydalarini hisobga olmaganda, 150 dan ortiq ko‘l bor ekanligini, bundan tashqari 40 dan ortiq ovul-qishloqning nomlari tarkibida ko‘l indikatorini uchrashini aytgan. Qoraqalpog‘iston ko‘llarini nomlariga qarab bir necha turga bo‘lgan [1.151].

Z. Do‘simov “Xorazm toponimlari” nomli monografiyasida gidronimik indikatorlar obyektning xususiyatiga ko‘ra bir necha quyidagicha turga bo‘lgan:

1. Daryo va daryodan suv oluvchi indikatorlar.
2. Kichik gidronimik indikatorlarni ifodalovchi indikatorlar.
3. Oqmaydigan suv obyektlarni ifodalovchi indikatorlar.
4. Sun‘iy obyektlarni ifodalovchi indikatorlar.
5. Funksional indikatorlar [2.68].

Ushbu guruhlariga kiritilgan gidronimik indikatorlar nafaqat, Xorazmda balki, Qoraqalpog‘iston va boshqa viloyatlar suv obyekti nomlari tarkibida uchraydi.

Tilshunos olim N.Uluqov gidronimlar lingvistika fanida keng qamrovli tushuncha ekanligini ta’kidlab, gidronimiyaga oid suv obyektlari va inshootlari nomlarini sanab o‘tadi. Biroq ularning barchasi ham ushbu hududda uchrayvermaydi.

Arna so‘zi qadimgi Eron tilidagi **ar(ir)** – “suv” va sanskrit tilidagi **arnas** – “suv oqimi” ma’nolarini bildiradi. O‘rta Osiyoda ushbu atama “suv yo‘li” ma’nosida keng qo‘llanilgan. Tarixiy manbalarda, Arna termini kanal nomlariga qo‘shilib ishlatilgan. Qoraqalpog‘iston hududida esa bu so‘z “Katta Ariq” yoki “asosiy kanal” ni anglatgan. Arnaning kelib chiqishi va lingvistik mansubligi haqida turli fikrlar mavjud bo‘lib, ba’zi toponimshunos olimlar eron yoki sanskrit tillariga oid deb hisoblashadi. Bu termin O‘rta Osiyoning madaniy va iqtisodiy hayotida muhim o‘rin tutgan.

O‘zbekistonning ba’zi joylarida, chunonchi Zomin, G‘allaorol, Jizzax tumanlarida kichik jarni Arna deyishadi. Qozog‘istonda Arna deganda daryo o‘zani, Zarafshon etaklarida quruq o‘zan, boshqa yerlarda soy, daryo tarmogi tushuniladi. Chunonchi Qirg‘izistonda Kattaarna, Kichikarna degan soylar, Dog‘istonda Arnabuloq, Arnagvay nomli joylar bor; 2) buyvolning ko‘pincha suvda yashaydigan bir turi arni deb ataladi; bu hayvon Mahmud Koshg‘ariyda „suv sigiri“ deb atalgan. Arna ba’zi manbalarda daryodan suv oluvchi kanal ma’nosida keladi [2.69].

Bartoldning tadqiqotlarida ARNA - kanal (turkm., o‘zbek) bu terminni dastlab ko‘rib chiqdi va kelib chiqishi qadimgi xorazm tili bilan bog‘liq ekanligini takidlaydi. “Xorazm

tilining qoldiqlari shubhasizdir, sun‘iy sug‘orish sohasidagi ba‘zi terminlar (arna - katta kanal, yab – kichik kanal). Daryo tomonidan hosil bo‘lgan kanal, tabiiy kanal bo‘lib, keyinchalik esa sug‘orish kanali sifatida foydanilgan. Bunday misollar o‘lik deltalar bo‘lgan Amudaryo deltasida kam uchraydi. Masalan ushbu hududdagi **Paxtaarna** (To‘rtko‘l tumani), **Mang‘itarna**, **Qipchoqarna**, **Nazarxonarna**, **Qilchivayarna** (Amudaryo tumani) misol keltirishimiz. Arna indikatorli komponentdan hosil bo‘lgan gidronimlar sifatida qaraladi.

Daryo — daryo va daryodan suv oluvchi obyektlarni ifodalovchi indikatorlar: Daryo, arna, o‘zak, — Darya, derya. Turkiy tillarda (turk.: derya, q. qalp.: darya, qirg‘ dayra yoki dariya kabi variantlarga ega) «katta ov suv» (rus. reka) ma‘nosida qo‘llanadi. N.Begaliyev fors tilida daryo, ya‘ni dengiz so‘zi bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi va hajman kanal, ariq suv obyektlaridan katta, oquvchi suv obyektidir. (**Amudaryo** -Ushbu hududdagi eng katta suv obyekt, **Ko‘kdaryo** “daryo” komponenti bilan yasalgan irmoq nomi- Beruniy tumani)

Kanal — maxsus qazilgan suv yo‘li, sug‘orish sistemasining asosiy qismi.

Qoraqalpoq tilining izohli lug‘atida **kanal**-ot. Daryodan kichik, suv oqadigan katta ariq tarzida berilgan. Jayxun, Tuyamo‘yin (To‘rtko‘l tumani), Shabboz, Navoiy, Jag‘alboyliyp (Beruniy tumani), Bo‘ston, Qirqqiz (Ellikqal‘a tumani) kabi kanallarni misol keltirishimiz mumkin.

Chungul — Xorazmda va Qoraqalpog‘iston hududlarida ko‘l va daryolarning doira shaklidagi “eng chuqur joyi” ma‘nosini ifodalaydi. Sarichungul, Z. Do‘simov tadqiqotlarida Ba‘zan “Chungul” indikator i yolg‘iz holda ham gidronim sifatida qo‘llanishini aytgan. Undan tashqari Qorachungul ko‘li ham Sarichungul ko‘li singari Amudaryo tumanida mavjud.

Salma —shevada. Tor, kichik ariq ma‘nosiga ega bo‘lib asosi “**sal**” mog‘ul tilida so‘zi bilan bog‘liq. Ushbu hududagi Bo‘z salma, Qum salma gidronimlarini aytish mumkin.

Yop — (katta ariq), **Yap** – qoraqalpoq tilida “jap” – ichidan suv oqizish uchun qazilgan arna kanal” ma‘nosida ishlatiladi (yap - ot(ayrim shevalarda - yop, solma) yoki katta ariq. (Жасқалыққа келетуғын жолдың бойындағы **жаптың** жағасы менен биреу киятыр (Ж. Аймурзаев). **Жап** бойында жаўдырап, көгереді сутилмек. (И. Юсупов) [3.155]. Amudaryo tumanigi grunt qatlamining ustungi tuzilishi, tuproqning tarkibi, joyning relyefi bilan bog‘liq nomlangan “**Shegelijap**” misol bo‘la oladi. (**Шере** ат. Топырақтың майда тури, кум) [4.522]. Ba‘zi olimlarning bu terminni fors-tojik tilidagi ob “suv, daryo” so‘zi bilan bog‘liq degan taxminlari mavjud.

Buloq — gidronimini turkman, qirg‘iz tillarida “bulaq” tarzida, o‘zbek tilida “buloq”, qozoq, no‘g‘ay tillarida *bulaq* tarzida ishlatiladi. Buloq termini yuqorida ta‘kidlangan tillarning geografik nomlarida ham uchraydi [5.192]. Qoraqalpoq tilining izohli lug‘atida “bulaq” so‘zi “tog‘ yoki yer ostidan chiqadigan suv o‘rni” tarzida izohlangan. Bu termin mazkur hududdagi suv ob‘ektlari nomlari tarkibida saqlangan bo‘lib, ular kammahsuldir: **Amudaryo tumanidagi Buloqko‘l kabi**.

O‘zak — daryo irmog‘i, tarmog‘i, S. Qorayevning «Toponimika» qo‘llanmasida ba‘zi o‘rinda ushbu atamani O‘zak — “suvi ba‘zan qurib qoladigan kichik ariq” — Ko‘ko‘zak, ba‘zi

o‘rinda Qoraqalpog‘istonning qipchoq shevalarida uchrovchi **Ózek** — («jildirab oqadigan jilg‘a») — Ko‘ko‘zek shaklida qo‘llagan [6.44]. (Ózek— Ağın suwdan bólinip turğan dáryanıń salası, jan, kanal. *Shámen degen bir adam qonis izlep jurip balıqlı bir ózektin ustine shıqqan/ Shamen degan bir odam makon izlab yurib, baliqli bir o‘zakning ustidan chiqqan.* (Q. Irmanov). *Ol keme kóp qatnaytuğın ózekke burılmadı / U kemalar ko‘p qatnaydigan o‘zakka burılmadı* (K. Sultanov). Suvning tami, hidi, harorati, rangi va o‘xshatish xususiyati bilan bog‘liq atalgan gidronim *Ko‘ko‘zak, Qirqo‘zakyap (Amudaryo tumani) kichik kanallari misol bo‘la oladi*.

Ko‘l — quruqlikda joylashgan, suv to‘plangan va atrofi yopiq bo‘lgan tabiiy chuqurlik. S.Qorayevning "Toponimika" qo‘llanmasida esa u kichikroq tabiiy suv havzasi sifatida ta‘riflanadi. **Ko‘l** gidronimi atamasiga kengroq to‘xtalib o‘tadi. Ma‘lumot o‘rnida ta‘kidlash joizki, Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida mayda-chuydalarini hisobga olmaganda, 150 dan ortiq ko‘l borligi aytgan. Respublika Amudaryoning etak qismida bo‘lgani bois daryo suvi toshib son-sanoqsiz ko‘llar hosil qilgan edi. Ko‘llaming ko‘p qismi qurib qolganligi, lekin xaritalarda, mazkur hudud aholisining xotiralarida, xalq og‘zaki ijodida bu obyektlarining nomlari saqlanib qolgan. Tozako‘l, Buloqko‘l, Tajig‘aliko‘l (Amudaryo tumani) Cho‘rtanliko‘l, Ayozko‘l (Beruniy tumani) kabi;

Irmoq indikatori. Katta daryoga quyiladigan daryo, soy, jilg‘a. Odatda, Irmoq o‘zi quyiladigan daryodan kamsuv, shuningdek, yo‘li boshqa tomonga yo‘nalgan bo‘ladi. Ko‘l va boshqa ichki suv havzalariga quyiladigan daryolar ham ba‘zan **irmoq** deyiladi. Daryoga qo‘shiladigan soy, irmoqlar birlashib daryo hosil qiladi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ham **irmoq** - Birlashib, katta daryo hosil qiluvchi har bir ayrim kichik daryo deb beriladi. Ushbu hududda irmoqlar ko‘p uchramaydi. Irmoq indikatori orqali hosil qilinmagan bo‘lsada, irmoqlar mavjud, misol tariqasida Beruniy tumanidagi *Sariko‘l, Sultono‘zak, Ko‘ko‘zak, Ko‘kdaryo* kabi irmoqlarni keltirishimiz mumkin.

MUHOKAMA

Qoraqalpog‘iston hududidagi gidronimlar suv obyektlarining tarixi va geolingvistik rivojlanishini aks ettiradi. Arna kabi atamalar qadimgi sug‘orish tizimlarining muhim qismini tashkil qiladi. Ko‘l indikatorli toponimlar hududning tabiiy gidrografiya bilan bog‘liq o‘zgarishlarni ko‘rsatadi. Bu gidronimlarning kelib chiqishi ularning xalq xotirasi va madaniy merosdagi o‘rnini ham yoritib beradi.

XULOSA

Qoraqalpog‘iston hududidagi gidronimlar suv obyektlarining xususiyatlari, tarixiy o‘zgarishlar va madaniy-ma‘naviy qiyofasini aks ettiradi. Ularning lingvistik tahlili nafaqat geografik nomlarni tizimlashtirish, balki o‘zbek tili va mintaqaviy shevalar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni o‘rganishga imkon beradi.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Toponimika: S. Qorayev Toponimika o‘quv qo‘ll. / T.: “O‘zbekiston faylasufbri milliy jamiyati nashriyoti”, 2006. — 320 b.

2. Дўсимов З. “Хоразм топонимлари”. Тошкент. “Фан”. 1985 — 98 б.
3. Qaraqalpaq tiliniń túsendirme sózligi. 2-tom, Nukus, “Qaraqalpaqstan”, 1982, 155-bet
4. Qaraqalpaq tiliniń túsendirme sózligi 4-tom “Qaraqalpaqstan”, 1982, 522-bet
5. Молчанова О.Т. Географический термин булах в топонимии // Ономастика Поволжья. Саранск, 1976. – 360 с.;
6. JANUBIY QORAQALPOG‘ISTON HUDUDIDAGI TABIIY GEOGRAFIK BELGILAR ASOSIDA VUJUDGA KELGAN GIDRONIMLARNING GEOMORFOLOGIK XUSUSIYATLARI. (2023). *SCIENCE TIME JOURNAL*, 1(1), 29-35.
7. Ulug‘bekovich, K. A., & Tolbaevna, K. Z. (2024). TOPONOMIKADA GIDRONIMLARNING O‘RNI VA GEOGRAFIK TAMALAR NOMLANISHIDAGI O‘RNI. *INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY SCIENTIFIC RESEARCHER'S THEORY*, 2(6), 158-161.
8. Ulugbekovich, K. A. (2023). O‘ZBEKISTON TOPONIMLARINING O‘RGANILISH TARIXI. *Barqaror Taraqqiyot va Rivojlanish Tamoyillari*, 1(5), 34-42.